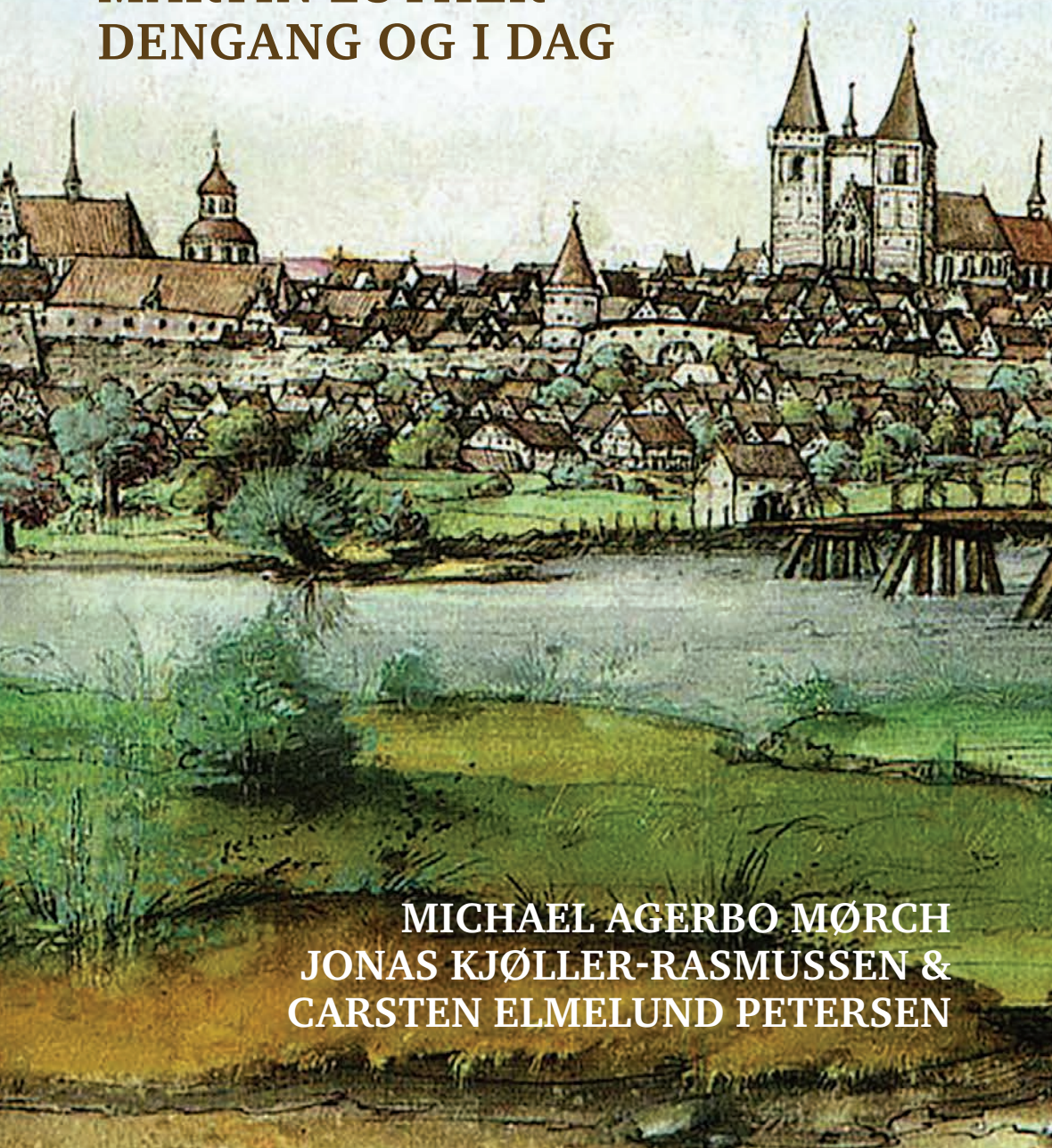

FRA WITTENBERG TIL VERDEN

MARTIN LUTHER
DENGANG OG I DAG

MICHAEL AGERBO MØRCH
JONAS KJØLLER-RASMUSSEN &
CARSTEN ELMELUND PETERSEN

FRA WITTENBERG TIL VERDEN

Martin Luther
dengang og i dag

REDIGERET AF
MICHAEL AGERBO MØRCH,
JONAS KJØLLER-RASMUSSEN OG
CARSTEN ELMELUND PETERSEN

KOLON

Indhold

Forord · 5

Indledning

Michael Agerbo Mørch og Jonas Kjøller-Rasmussen · 7

Første del

1 Det systematiske teologiske potentiale i Luthers tenkning om Guds Søns evige fødsel

Arne Helge Teigen · 19

2 Luthers korsteologi og erfaringen

Asger Chr. Højlund · 35

3 Forståelse af erfaring i Luthers prædikener

Børge Haahr Andersen · 59

4 Forsoningen i Luthers salmetekster

Egil Sjaastad · 76

5 Tvang til Tro? Martin Luther og religionsfrihed

Peter Olsen · 94

Appendiks. Om kristne fyrster er skyldige at bekæmpe gendøbernes ukristelige sekt med korporlige straffe og med sværdet · 121

Anden del

6 Brugen af Luther i vækkelsesbevægelser der bærer hans navn
Flemming Kofod-Svendsen · 131

7 Martin Luthers syn på filosofiens teologiske anvendelighed
Jakob Valdemar Olsen · 163

- 8 Åndens kamp mod kødet
Carsten Elmelund Petersen · 188
- 9 Guds allmakt og korset: Hva betyr Jesu død for vår forståelse
av første trosartikkel?
Knut Alfvåg · 211
- Bidragssydere · 227
- Indeks · 229

Forord

Martin Luthers begivenhedsrige liv og omfangsrige forfatterskab har forundret og fascineret fagfolk og lægfolk i 500 år, og den dag i dag sætter Luther stadig markante spor i kirke-, forenings-, forsknings- og privatliv. Det sås for eksempel tydeligt ved jubilæumsfejringen i 2017, hvor alskens initiativer fik opmærksomhed og udbredelse. Men Luthers betydning rækker ud over jubilæerne, og vi ønsker med denne bog at fortsætte forskningen i og formidlingen af Luthers teologi. Ved at pege på aspekter ved Luthers egen teologi (»dengang«) og aspekter ved anvendelsen af hans teologi (»i dag«) ønsker vi at vise, at studier i Luthers teologi er både frugtbar, udfordrende, krævende og perspektivrige.

En særlig tak skal lyde til den gruppe af forskere, der indvilligede i at fagfælleurdere bogens artikler. Vurderingerne var kritiske, lødige og konstruktive, og det er et udtryk for bedste akademiske standard, når et forskningsmiljø på den måde generøst stiller sin ekspertise til rådighed kvit og frit.

Fagfælle vurderingsprocessen blev ledt af førsteamanuensis i systematisk teologi, ph.d., cand.theol., Carsten Elmelund Petersen fra Fjellhaug International University College Denmark.

Tak til Jubilæumsfonden og Dansk Bibel-Institut for generøs støtte til udgivelsen. Uden den slags støtte var det ikke muligt at udgive teologisk faglitteratur i Danmark, hvorfor vi med særlig taknemmelighed nævner denne håndsækning her.

Michael Agerbo Mørch, Jonas Kjøller-Rasmussen
og Carsten Elmelund Petersen
København 2018

Indledning

MICHAEL AGERBO MØRCH OG JONAS KJØLLER-RASMUSSEN

Har Martin Luther (1483-1546) relevans for nutidens teologiske tænkning? Alt efter perspektiv er spørgsmålet banalt eller kritisk. Det er banalt, fordi en stor gruppe teologer stadig henter afgørende inspiration fra Luthers omfangsrige forfatterskab, hvorfor hans prægnante relevans er empirisk konstaterbar. Men det er også et kritisk spørgsmål, for det er ikke uproblematisk at ville anvende en tænker fra renæssancen på nutidige teologiske problemstillinger.¹ Det er efterhånden blevet en kendt sag, at enhver uundgåeligt bedriver kontekstuel teologi. Globaliseringen har for alvor åbnet vores øjne for, at selv når vi mener, at vi laver almenyldig, ahistorisk teologi, så er vi bundet til nogle aktuelle tankegange, problemstillinger, vinklinger, idiosynkrasier med mere, som formentlig først vil være synlige for eftertiden.² Sådan var det også for Luther. Han var et barn af sin tid, indfældet i tysk renæssancekultur med dens magtkampe, sociale udfordringer og begyndende industrielle udvikling. Han tænkte teologi ud fra tidens problemstillinger og de udfordringer, hans egen martrede person fostrede.³ Den historiske og kontekstuelle bevidsthed problematiserer den teologiske position, der tror sig i stand til ubesværet at overtage en luthersk teologi. Som Gerhard Ebeling præcist har sagt det:

»a mere refurbishing and repetition of the theology of the Reformers is as utterly impossible as the by-passing of the intervening history with its alterations in the statement of the problems and its new presentations of them. Even a theology which is ever so closely oriented towards the theology of the Reformers will be compelled to differ from it considerably, as surely as disregard of the historical diffe-

- 1 Martin Ravn, *Ubi verbum, ibi trinitas*. Upubliceret ph.d.-afhandling (København: Det Teologiske Fakultet, 2018), 17-20.
- 2 David Ford, *The Future of Christian Theology* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2011), 10.
- 3 Luthers personlighed som nøgle til hans teologiske udvikling og tematiske betoning er findes i rigt mål hos Heinz Schilling, *Martin Luther. Rebel i en opbrudstid* (København: Kristeligt Dagblads Forlag, 2015).

rence between the sixteenth and twentieth centuries turns out in the end to be nothing but a piece of self-deception.«⁴

Dertil må lægges, at lutherforskningen har påvist, at skiftende historiske epoker har deres egne lutherbilleder, det vil sige en betoning af, hvilke sider af Luther og hans teologi der anses for centrale, uopgivelige eller måske ligefrem forbilledlige.⁵ Det ses både i enkelte teologers udlægning af Luthers teologi – hvor Luther ofte kommer til at være en sympatisør for vedkommendes egen teologi – og det ses også på næsten institutionelt niveau, når den lutherske kirke fejrer jubilæer, som vi for eksempel gjorde det på forskellig vis i Danmark i 2017. Vores pluralistiske og sekulære samtid fremhævede dels Luthers skyggesider,⁶ dels det økumeniske potentiale i den lutherske reformation – ud over et temmelig stort alment folkeoplysende arbejde, som også siger noget afgørende om vores egen tid.⁷ Det første perspektiv var så at sige foranlediget »udefra«, da kritiske røster anså jubilæet for at være en lang, planlagt skåltale for et statsidol, der fejlagtigt og vildledende blev tituleret som stamfaderen til alskens moderne, demokratiske velfærdsgoder. Kritikerne kom fra så centrale, akademiske spidser, at det kirkelige parnas ikke kunne lade det overhøre, og antagonisterne blev derfor inviteret

- 4 Gerhard Ebeling, «The Significance of the Critical Historical Method for Church and Theology in Protestantism» ZTK 47, 1950, 1-46 (18).
- 5 Niels Henrik Gregersen (red.), *Lutherbilleder i dansk teologi 1800-2000* (Frederiksberg: Anis, 2013).
- 6 Frederik Stjernfelt, *Syv myter om Martin Luther* (København: Gyldendal, 2017); Herbener, Jens-André, *Antidemokrat og statsidol* (København: U Press, 2017).
- 7 Således var lutherpublikationerne mangfoldige, hvor vi her vil fremhæve nogle af de vigtigste udgivelser til interesserede fra de seneste år: Oswald Bayer, *Martin Luthers teologi*, (Frederiksberg: Eksistensen, 2018); Carsten Bach-Nielsen og Niels Henrik Gregersen (red.), *Reformationen i dansk kirke og kultur 1517-2017*, 3. bd. (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2017); Ole Høiris og Per Ingesman (red.), *Reformationen – 1500-tallets kulturrevolution*, 2. bd. (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017); Asger Chr. Højlund, *Urimeligt godt nyt* (Fredericia: Kolon, 2017); Pål Dahlerup, *Litterær reformation* (København: U Press, 2016); Jørn Henrik Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016); Heinz Schilling, *Rebel i en oprubstid* (København: Kristeligt Dagblad, 2015); Martin Schwarz Lausten, *Luther og »de fremmede«* (Frederiksberg: Eksistensen, 2017).

indenfor til debat i forskellige sammenhænge, men dog også modsagt i en række vægtige debatindlæg.⁸

Det andet perspektiv var valgt fra centralt, kirkeligt hold. Ved den officielle jubilæumsfejring i Lund den 31. oktober 2016 var pave Frans inviteret til festgudstjeneste og blev tilmed modtaget af en af Svenske Kyrkans biskopper med et »jeg er glad for, at Peter er her«; naturligvis med reference til paveembedets påståede forbindelse med apostlen Peter. Der var generelt langt mellem de antiromerske røster, og i stedet var selvkritikken i højsædet, hvor refleksioner over reformationens kirkesplittende konsekvenser også fik en del spalteplass – både i Danmark og internationalt.

Det tredje perspektiv fokuserede som sagt på folkeoplysning, og kreativiteten var stor, så vi fik både tegneserier, Playmobil-figurer, operaer, lagkager, festgudstjenester, akademiske symposier, lejlighedsskrifter og naturligvis en lind strøm af bøger. Fælles for det hele var en betagelse af personen Luther og de dramatiske begivenheder, der blev rammen omkring hans liv, og mindre på hans teologiske arv, som sikkert blev anset for mindre relevant og måske mindre tilgængeligt.

I strømmen af lutherværker fandt man i sagens natur ikke denne bog. Selvom jubilæet var den ydre anledning til at samle nogle kræfter til en fælles udgivelse med Luther som hovedtema, så er vores beskæftigelse med Luthers liv, teologi og virkningshistorie ikke begrænset af et arbitrært jubilæum. Luthers teologi har for længst vist sig så indholdsrig, at den i mere end fem århundreder har været en central inspiration for tusindvis af mennesker – og er det stadig. Derfor er nærværende udgivelse ikke så meget et lejlighedsskrift, som det er en opsamling på en række forskeres arbejde med Luther og hans arv. Ikke for at celebrere det bestående, men for at give et springbræt, der kan føre videre til nye studier i forfatterskabet, en fortsat refleksion og en kritisk besindelse på den lutherske arv.

8 Anna Vind, »Lutherstrid – gerne! Anmeldelse af Frederik Stjernfelt, Syv myter om Martin Luther« i *Fønix*, årg. 2017, 171-187. <http://foenix1976.dk/2017/07/18/lutherstrid-gerne-anmeldelse-af-frederik-stjernfelt-syv-myter-om-martin-luther/> (læst 15.08.2018); Peter Tudvad, *Stjernfelts Luther*. <http://www.eftertrykket.dk/2017/06/12/stjernfelts-luther/> (læst 15.08.2018).

Bogens afgrænsning

I indledningen til *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology* skriver redaktørerne, Robert Kolb, Irene Dingel og L'ubomír Batka, at der er seks gode indgange til Luthers skrifter og forskningen heri:

(1) his grounding in the thinking of his day, (2) his own hermeneutical principles for his way of interpreting and applying Scripture, (3) his theological emphases, (4) his views of various aspects of Christian living, (5) his use of specific genres and the role they played in shaping his thought, and (6) the various ways in which his thought interacted with contemporaries and has been interpreted in the centuries since his death.⁹

Nærværende bogs artikler fokuserer særligt på punkt 3, 5 og 6 (selvom andre punkter også naturligt må inddrages i teksterne), for her beskæftiger vi os trefoldigt med Martin Luthers teologi: i dens historiske kontekst og sammenhæng, dens receptionshistorie og dens anvendelse og aktualitet i nyere teologi. Alle tre emneområder er uoverskuelige grundet den enorme mængde litteratur, der er – og hele tiden bliver – publiceret om Luther.¹⁰

Bogens artikler er forskningsartikler, der dykker ned i et afgrænset område af disse tre emneområder, men lykkes de med deres intention, vil de kunne bruges som vinduer ind til videre studier i forfatterskabet og virkningshistorien. Skal man byde ind med noget nyt i lutherforskningen, må et mindre og mindre frimærke studeres under lup – men arbejdet skal alligevel ideelt set spejle en mere almen tilgang, så man også forhindrer tunnelsyn.

Desuden er det et afgørende anliggende for denne bogs redaktører og forfattere, at arbejdet med denne bog stimulerer studier af Luthers egne tekster. C.S. Lewis skrev som bekendt i sin indledning til Athanasius' *Inkarnationen (De incarnatione Verbi)*, at det er afgørende ikke kun at læse om klassiske bøger, men rent faktisk også at læse de klassiske værker selv.¹¹ Hvis det er teologiens grundvilkår, at den er kontekstuel,

9 Robert Kolb et al., *The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology* (Oxford: Oxford University Press, 2014).

10 Den årlige *Luther Jahrbuch* oplister udgivet litteratur om Luther, der gennem tiden har rundet 200.000 publikationer!

11 C.S. Lewis, »On Reading Old Books« i *God in the Dock. Essays on Theology and Ethics*, (Grand Rapids: Eerdmans, 1970), 200-208.

så begrænses de teologiske udfoldelsesmuligheder, idet man er underlagt sin samtids blinde vinkler. Nærer man et håb om at bedrive det ud over den dominerende, kontekstuelle teologi, er det nødvendigt, at de blinde vinkler først afsløres. Et nødvendigt skridt hertil er, at man indgår i et dybdegående engagement med tekster fra en tid med andre (blinde) vinkler og lader dem belyse ens egne mangler, lader sig forstyrre i sin samtids sikkerhed. Derfor er en kontinuerlig tilbagevenden til arbejdet med kilderne selv det ene nødvendige.

Bogens position

Hvis det er rigtigt, som hævdet ovenfor, at Luther og hans teologi selv var bundet til samtiden, og enhver senere anvendelse heraf selv er farvet af sin egen samtid, er det så umuligt at nærme sig Luther? Umuligt er det nok ikke, men dog besværligt og krævende. Og derfor må ethvert arbejde med Luther tydeliggøre sin egen position, så det står klart, at forfatteren er bevidst om de udfordringer, der uundgåeligt ligger i arbejdet.

Fjellhaug International University College Denmark (FIUC-DK) er en uddannelsesinstitution, der har sin teologiske selvforståelse grundet i klassisk, luthersk teologi. Alene af den grund er det afgørende, at stedets forskere løbende arbejder med Luthers forfatterskab. Forskning trives dog bedst, når den går på tværs af institutioner, og derfor er forskere fra andre uddannelsesinstitutioner også inviteret med i denne publikation.

Med »klassisk, luthersk teologi« menes der her en teologi, der ønsker at lægge sig tæt op ad Luthers teologi, men særligt som den tager sig ud i den evangelisk-lutherske kirkes bekendelsesskrifter: de tre oldkirkelige trosbekendelser, *Luthers lille Katekismus* (1529) og *Confessio Augustana* (1530). Her kondenseres fokus og anliggende på en så klar-gørende måde, at det får konfessionel status (*norma normata*). Tilmed hævder den klassiske, lutherske teologi, at de nævnte skrifter er i så tæt samklang med vidnesbyrdet i de bibelske skrifter, at de udgør et harmonisk hele, hvor reformatorernes teologi står som den mest adækvate tolkning af de bibelske skrifter, som endnu er blevet produceret og fremlagt.

Denne beskrivelse af den klassiske, lutherske teologi er ikke uproblematisk, når det kommer til at bedrive fri forskning. Selvom det er

tvivlsomt, om man overhovedet kan bedrive objektiv, forudsætningsfri, teologisk forskning, så skal det ikke være en undskyldning for den klassiske position. Der er to forhold, der gør, at antologiens tydeligt formulerede udgangspunkt ikke forhindrer, at den akademiske integritet bevares: For det første er emnevalget i artiklerne centreret omkring aktuelle forskningsproblemstillinger, som netop bliver diskuteret i lutherforskningen. Det er altså indlæg i forskningens arbejde med emner i luthersk teologi og virkningshistorie, som der endnu ikke foreligger konsensus omkring. For det andet er alle artiklerne underlagt redaktionsuafhængig fagfællebedømmelse til at sikre kvaliteten af det videnskabelige arbejde, og som forfatterne har skullet forholde sig til, inden en endelig godkendelse kunne foretages.

Bogens indhold

Bogens artikler falder overordnet i to dele. Første del vil bane vej ind i Luthers tænkning og behandle centrale aspekter af den teologi, der drev reformationen, mens anden del vil føre os op i nutiden og se på anvendelsen af dele af Luthers teologi og skrifter. Der går en rød tråd igennem begge dele, der handler om aktualitet, hvad enten det drejer sig om Luthers bidrag i forhold til aktuelle teologiske problemstillinger eller en dybere selvforståelse gennem større bevidsthed om den lutherske historie.

Det første bidrag af Arne Helge Teigen, førsteamanuensis ved Fjellhaug internasjonale Høgskole, griber ind i kernen af Luthers tænkning og nytænker det systematisk-teologiske potentiale i Luthers refleksion over Sønnens evige fødsel. Med udgangspunkt i nutidige debatter mellem reformerte teologer føres vi gennem oldkirken ind i Luthers verden, og med Sønnens evige fødsel som prisme belyses de vægtige bidragsmuligheder inden for både treenighedslære, kristologi og soteriologi. Med Luthers afvisning af en indretrinitarisk subordinationisme fremføres, at læren om Sønnens evige fødsel i fremtiden bør spille en mere central rolle i den systematisk-teologiske refleksion. De to næste bidrag lader erfaringen være den bærende faktor med henblik på at bringe fornyet fokus på Luthers positive syn på erfaringens betydning. I et bidrag af Asger Chr. Højlund, professor emeritus ved Menighedsfakultetet i Aarhus, er det især erfaringen under korset, der er belyses. Selvom der i Luthers korsteologi er en betoning af forskellen mellem Gud og den menneske-

lige erfaring, er det ikke ensbetydende med fravær af erfaring, og med henvisning til Luthers anden salmekommentar (*Operationes in Psalmos* fra 1519-1521) og den nyere finske lutherforskning vises, hvordan erfaringen, hos Luther, er en positiv manifestation af, hvad man allerede har del i i og under Kristi kors og retfærdighed. En anden kanal for Luthers tale om erfaring er hans omfattende prædikenvirksomhed, som her præsenteres af Børge Haahr Andersen, daglig leder ved Fjellhaug International University College Denmark. Med anfægtelsen (*tentatio/Anfechtung*) som sit nøgleord vises, hvordan Luthers prædikener i Fastepostillen fra 1525 er mættet med erfaringsladet tale. De udtrykker en dobbelthed, hvor den kristnes erfaring i anfægtelsen er en virkelig erfaring, men hvor troen i sit dybeste lag er til på trods af erfaring. Fra prædikener til salmer giver det næste bidrag af Egil Sjaastad, docent ved Fjellhaug Internasjonale Høgskole, et indblik i forsoningslæren, som udtrykt i Luthers salmeskrivning. Menneskets nød forstås i spændingsfeltet mellem befrielse fra djævelens, syndens og dødens magt og Kristi stedfortrædende offer som genstand for Guds straf. Det udfoldes på en sådan måde, at menneskets nød først og fremmest skyldes synden og Guds vrede, men dernæst og som følge deraf er mennesket underlagt djævelens og dødens magt, og salmerne indgår dermed i et bredere skriftligt projekt med at formidle forsoningen. Det sidste i bidrag i første del af Peter Olsen, førsteamanuensis ved Fjellhaug International University College Denmark, sporer en udvikling i Luthers teologi med henblik på tros- og ytringsfrihed. Dette gælder ikke blot i forhold til anabaptisterne, men også til jøderne, og indgår dermed i en bredere debat om antisemitisme og anti-judaisme. Den angivne udvikling består i, at Luther i sine tidlige skrifter giver stor tros- og ytringsfrihed, fordi det begrundes principielt i hans lære om de to regimenter, mens han i sine senere skrifter ændrer sine anbefalinger og giver store beføjelser til at bekæmpe anderledes troende med vold og sværd. Denne udvikling begrundes i historiske omstændigheder, og der gives gode grunde til at se til den tidlige Luther i det fortsatte systematisk-teologiske arbejde. Som appendiks til Peter Olsens artikel bringer vi hans oversættelse af brevet »Om kristne fyrster er skyldige at bekæmpe gendøbernes ukristelige sekt med korporlige straffe og med sværdet« fra 1536. Teksten har ikke tidligere været oversat til dansk. Brevet er forfattet af Melanchton, men er også underskrevet af Luther, Bugenhagen og Creutziger og er et svar til landgreve Filip af Hessen, der havde efterspurgt teologernes rådgiv-

ning i en sag om behandlingen af en gruppe fængslede anabaptister. Brevet er derfor et nedslag i reformatorenes arbejde med religionsfrihed og forholdet mellem åndeligt og verdsligt regimente.

Anden del rækker som tidligere nævnt ind i nyere tid, hvor første bidrag af Flemming Kofod-Svendsen, freelance kirkehistoriker, giver et overblik over brugen af Luther i udvalgte danske vækkelsesbevægelser: De stærke Jyder, Den evangelisk-lutherske Frikirke, Kristelig Luthersk Trossamfund, Luthersk Missionsforening og Evangelisk-Luthersk Missionsforening. Overblikket viser, at Luther har haft en afgørende position i at forme de undersøgte vækkelsesbevægelser gennem prædikener, katekismusundervisning, tidsskrifter og tekstudgivelser, omend det i visse tilfælde foregik gennem Carl Olof Rosenius' skrifter. De næste bidrag fokuserer på centrale teologiske temaer og deres anvendelse i det 20. århundrede. Først er der Luthers syn på filosofien, der her præsenteres af Jakob Olsen, førsteamanuensis i religionsfilosofi ved Fjellhaug International University College Denmark, som foretager en nylæsning af Heidelbergteserne og indplacerer dem i en dansk teologi- og filosofihistorisk kontekst. Her ses, hvordan Luther ikke er eksklusivt afvisende over for filosofiens muligheder, men ser noget positivt, ja, konstruktivt i konteksten af en platonisk realisme. Det knyttes sammen med Luthers skabelsesteologi, hvorved en fornuftsbaseeret, meningsfuld tale om Guds væsen og relation til mennesket muliggøres, netop fordi Gud har åbenbaret sig i skabelsen. Dernæst tages der hånd om Guds gerning i retfærdiggørelsen og helliggørelsen i lyset af Svend Lerfeldts og Johannes Horstmanns arbejde med Luther ved et bidrag af Carsten Elmelund Petersen, førsteamanuensis i systematisk teologi ved Fjellhaug International University College Denmark. Lerfeldt og Horstmanns indsats bygger på en indsigt om, at helliggørelsen har været overset hos Luther, blandt andet fordi man ikke har formået at skelne ret mellem retfærdiggørelsen og helliggørelsen. Helliggørelsen som en daglig øvelse var vigtigere for Luther, end man ofte anerkender, men lige så vigtigt er det at fastholde, at den nødvendigvis udspringer af retfærdiggørelsen. Formaning skal fortsat lyde, men den må lyde med retfærdiggørelsen som dens absolutte forudsætning og kilde. Med det sidste bidrag i antologien slutter vi, som vi begyndte, og griber ind i kernen af læren om Gud og om frelsen ved et bidrag af Knut Alfvåg, professor i systematisk teologi ved VID Stavanger. Et grundlæggende problem i den tidlige kirke var, hvordan man skulle forstå det grænsesprængende budskab om, at Gud

døde på korset. Med en kritik af moderne forsøg på at forklare dette, præsenteres en forklaringsmodel bygget på Bibelen, de oldkirkelige bekendelser og Luther, der fastholder Guds evighed og uforanderlighed tværs gennem den historiske manifestation, som også inkluderer hans død. En konklusion, der er uforenelig med modernitetens rationalisme, der vil ophæve enhver for fornuften uforklarlig modsætning, men som kun kan fastholdes i hævdelser af paradokset.